

Saját-kezű építés a Balaton északi partján

Bartha András Márk, témavezető: Klobusovszki Péter, BME DLA 2013. 6. 8.

I. Bevezetés

Az egész Magyarországon jellemző buherált nyaralók, nyári konyhák képe mindannyiunk számára ismerős látvány. Janáky István szavaival élve „magasrendű kulturális értékek” (JANÁKY, 2004:8), de értelmezhetők vizuális környezetszennyezésként, de akár egy eltűnőben lévő különös urbanisztikai jelenségként is. Formanyelvük, és a megítélésüket övező bizonytalanság sok hasonlóságot mutat a világ nagyvárosaiban jellemző bódévárosokéhoz. A favelák, barriók építészetének kutatása napjainkban is előtérben van, és komoly múltra tekint vissza, dolgozatomban szeretném a velük rokon itthoni építményeket tüzetesebben megvizsgálni.

A buherált, spontán építmények a 60-as években, a probléma egyre növekvő jelentősége okán kerültek az nemzetközi építészeti gondolkodás látómezejébe. John Turner 1963-as tanulmányában (KELLETT, NAPIER 1995:8) rámutatott, hogy a lakóbódék megjelenése lényegében nem probléma, hanem megoldás a lakhatás problémájára. A kor teleszerű lakásépítési programjaival szemben legfőbb előnyt a saját-kezü építés gyors alkalmazkodóképessége jelentette. Korábban hatalmas kritikai vihart kavart elképzeléseivel, de az idő végül igazolta elképzeléseit, és a világ legtöbb részén ma már lakótelep építés helyett az egyéni építkezést (*self-help*) támogatja az állam. A spontán épületek azóta tartó kutatása többcélú: a gyorsan alkalmazkodó, ezért folyamatosan változásban lévő épületek történeti szempontú megőrkítése mellett fontos az épületek létrehozásához szükséges kreatív energiák feltárása és elismerése, továbbá a lehetséges építészeti eszközök átemelése a professzionális építészeti praxisba.

A legelterjedtebb elképzelés szerint a saját kézzel tákolt lakhelyek a kortárs urbánus vernakuláris építészet élő példái, ezért a vernakuláris építészet leírására kialakított gazdag eszközkészlet alkalmas a spontán jelenségek vizsgálatára is. (KELLETT, NAPIER 1995:7) A spontán és a vernakuláris építészet fogalomhalmaza nagyon összetett és sok helyen egymásba hat, ezért a továbbiakban áttekintem a lehetséges kapcsolódási pontokat, és a lehetséges vizsgálati módszereket.

II. Vernakuláris és spontán

A vernakuláris építészetet vizsgálatában mainstream-nek számító történeti szemlélet részletes, tipizáló és katalogizáló módszereket kínál a kutatáshoz, amelyekkel egy kész produktum, ház felmérhető, megismerhető és dokumentálható. Elsősorban az iparosítás előtti európai lakóformákra koncentrálnak ezek vizsgálatok, és csak ritkán jutnak el a kiváltó okok és körülmények pontos feltárásiáig. A vernakuláris építészet nemzetközi hírű kutatója, Roderick Lawrence által felállított definíció szerint (KELLETT, NAPIER 1995:11) ahhoz, hogy valamit vernakuláris építészetnek nevezhessünk, több hasonló tulajdonságú elemből kell állnia, amelyek egy adott területre, és korra karakteresen jellemzőek. Elmélete szerint az építés oka nem fakadhat elvont ideákból, hétköznapi

emberek mindennapos tevékenységeit kell szolgálnia. Magyarországon is a történeti kutatás a meghatározó, alapjait Barabás Jenő és Gillyén Nándor a 70-es években fektették le (BARABÁS, GILLYÉN 1973). Gondolatmenetüket tovább fejtvé Istvánfi Gyula professzor alapvetően elemi és rangos részre osztja az építészetet, ebből az előbbi foglalja magába az őskori, a primitív, vernakuláris építészetet, amely tovább oszlik népi, paraszti, köznépi építészetre (ISTVÁNFI 1997:12). Megfogalmazásában – hasonlóan Lawrence-hez- az elemi építészet elemi igényekre, elemi eszközökkel épülő házak tartoznak ebbe a körbe. A vernakuláris építészet vizsgálatában fontos szempont a rálátás kérdése: a jelenkori folyamatok nem figyelhetők meg ugyanazokkal az eszközökkel, mint a történeti emlékek. A vernakuláris kutatások másik fontos – hazánkban kevésbé gyakorolt- formája a ma is élő (kortárs, bennszülött) kultúrák építészetének kutatása. Ezekben a történetiség helyett inkább a szociológiai, antropológiai megközelítés ok-okozati viszonyokat felgöngyölítő szemlélete dominál, ugyanakkor egy élő jelenség vizsgálatakor a formák, épületek építészetileg is vizsgálandóak (ASQUITH, VELLINGA 2006:20). Véleményem szerint, ezeket a vizsgálatokat könnyű a balatoni bodegákra alkalmazni, ha elvonatkoztatunk az időbeliségtől, egy pillanatra azt képzeljük, hogy például egy ősi civilizáció építési szokásait kell feltérképeznünk.

Bernard Rudofsky 1964-es kiállításában, illetve az *Architecture without architects*, majd a *The prodigious builders* című könyvében tulajdonképpen ezeket a folyamatokat: a kollektív környezetalakítás jelenségeit kutatta, rávilágított az építészet nagyobb léptékű, spontán alakuló struktúráira.(RUDOFSKY 1964:5) Az építészet élő jelenségeinek tradícióvá válása jelenti a vernakuláris építészet születését (BRONNER 2006). Egy adott időben, egy jól körülhatárolható területen kialakuló építési szokások akár történelmi előképek hiányában is tradíciót alkotnak.

A legújabb vernakuláris építészeti kutatások az előzőekben vázolt két módszer - a tárgyyszerű és folyamatszerű- vizsgálatok szintézisével dolgoznak. Az effajta holisztikus szemléletet fogalmazza meg Paul Oliver a monumentális gyűjtőmunkával összeállított *Encyclopedia of Vernacular Architecture* bevezetőjében:

*„A vernakuláris építészet az emberek lakó és egyéb épületeit foglalja magába. A természeti környezetüktől és rendelkezésre álló forrásoktól függően **személyre szabott, tulajdonos, vagy közösség által, tradicionális eszközökkel** épülnek.” (OLIVER 1997:23)*

Ezek az ismérveket pontról pontra végiggondolva láthatjuk, hogyan értelmezhetőek a magyar tákolt nyaralókra is. A saját-kezűséget illetően: sok népi építészeti emlékről tudjuk, hogy a lakóik építették, de sok olyan is van, amely nem saját erőből készült, mégis népi építészet elemeként tekintünk rá. Fontos elválasztani a kézi erővel való építést, mint technológiát a saját hajlék építésének gesztusától, ami inkább az építés szándékát, és

motívumát jellemzi. A kézzel építés mint technológia elsősorban ökológiai jelentőséggel bír, a saját építésnek pedig környezetpszichológiai relevanciája van.

A népi építészetben a **kézzel építést** a kor technikai színvonala, a nyaralók esetében a gazdasági érvek – pénztelenség- , illetve az építhető kis lépték (2-3 méteres fesztávok) indokolta. Mindkét esetben teljesen racionális és természetes döntés az emberi erőforrások intenzív használata, ami ökológiai és anyaggazdálkodási szempontból is kedvező. .

A **saját célra építés** is egyértelműen közös pont a két jelenség között. A népi épületek esetében a szokások, és lehetőségek által meghatározott kényszerűség, egy saját nyaraló felépítése esetén pedig hobbiként, vagy virtusként értelmezhető. Pont az efféle érzelmi viszonyulás okán, a saját célra épített építmény esztétikai megítélése sokat torzul : amit én építék magamnak, az sokkal jobban fog tetszeni, akkor is, ha objektíve csúnyább. A környezetpszichológia terminusaival élve: a személyre szabás lehetősége, a környezeti kontroll maximalizálása okozza ezt a pozitív előnyt az épületek megítélésénél. Még akkor is, ha sokszor tulajdonosuk-építőjük által szégyellt, lenézett épületekről van szó, az építés, létrehozás büszkesége mindig ott bujkál minden bódétulajdonosban.

Általában sem a spontán, sem a vernakuláris épületek esetében nem ismert az építész. Az **ismeretlen alkotó** műve csak akkor kutatható, és akkor képvisel vernakuláris értéket, ha nagyobb léptékű kulturális mintázat eleme. Rudofsky az „Építések nélküli építészet” című könyvének előszavában írja: az anonim mesterek a építészeti gondolkodás kiaknázatlan forrását jelentik. Hasonlóan Lawrence-hez – aki a vernakuláris definíciójánál kizárja a felsőbb szellemi célok megvalósítását- a műveltség által nem megrontott építészetről beszél. A fontos szempont tehát nem is az ismertség kérdése, hanem az építők műveltsége, szellemi háttere. A szakmagyakorlás írott és íratlan szabályai nem kötik a kulipintyók építőit, így építész szemmel gyakran egészen avant-garde formák és szerkezeti megoldások jöhetnek létre.

A **tradicionális** és spontán **eszközrendszer** közös pontja a mérnöki szemlélet hiánya. A spontaneitást építészeti szempontból a nem tervezettség, a felmerült funkcionális igényekre kevés energiabefektetéssel, egyszerű eszközökkel adott megoldások jelentik. Ilyen megfogalmazásban könnyű rokonítani az Istvánfi professzor által megfogalmazott elemi építészettel. Egy fontos kérdés azonban szembeötlő: a bódék építőanyagai, például egy-egy bontott ajtó, vagy girbegurba acéllemez mennyiben tekinthető elemi építőanyagnak? Feltételezésem szerint ma igenis tekinthető eleminek a bontott épületszerkezet, mert sokkal inkább hozzáférhető, magától értetődő a felhasználása, mint egynemely természetes anyagnak. Az elemi jelleg inkább függ a beépítés módjától, az építészeti értelemben vett elemi eszközökből áll: térelhatároló szerkezetek, amelyek nem rendelkeznek semmilyen kifinomult, mérnöki tulajdonsággal. Ez a nyersség, amely egy-egy probléma ösztönös

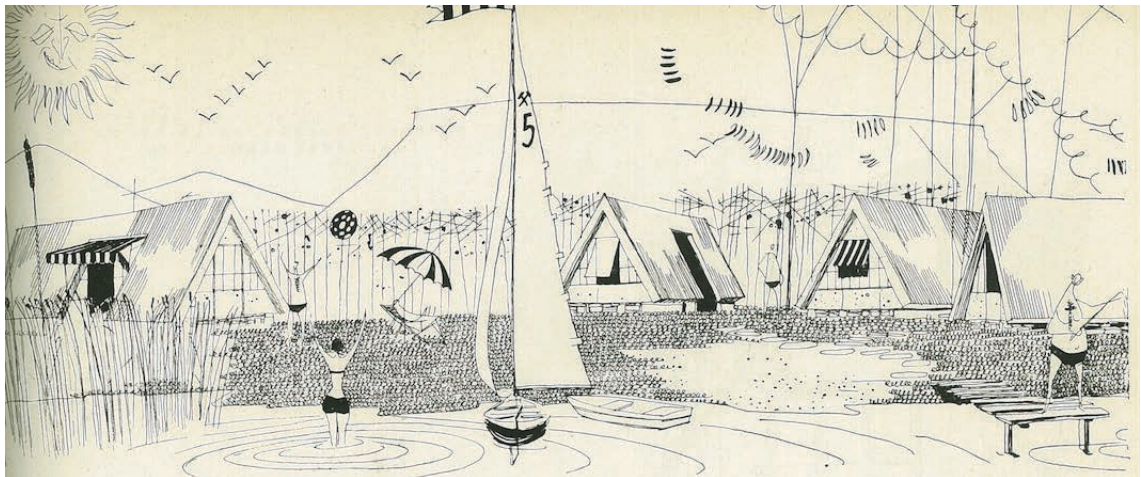
megoldásából ered, adja a spontán építmények erejét. Ha értékeket keresünk a bódék építészetében a nagy számok törvénye alapján sok hitványság között bizonyosan találunk zseniális megoldásokat is. A tradicionális megoldások is mennyiségi alapon, hosszú idő leforgása alatt desztillálódtak tisztára.

III. A balatoni nyaralóépítés elmúlt 40 éve

A Tihany környéki buherált nyaralók spontán, anonim épületek, és formálásukban a helyi anyagok, és a természeti környezet kevésbé meghatározó. Sokkal inkább a társadalmi háttér, és történeti folyamatok az érdekesek, amik az építési mód elterjedéséhez vezettek, ezekből rajzolható ki az összefüggő kulturális szövet, amely mentén összehasonlíthatóvá és kutathatóvá válnak.

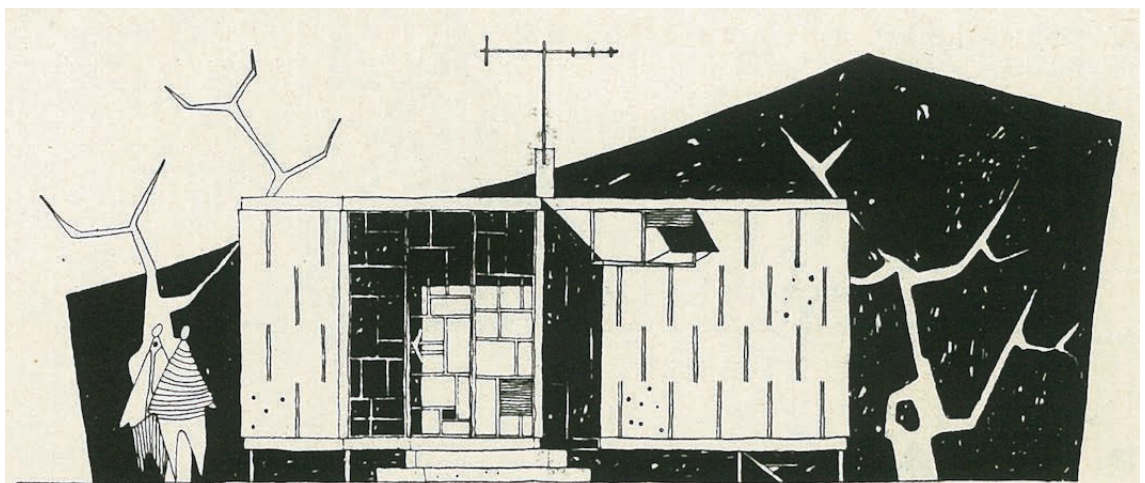
A legnyilvánvalóbb közös háttér minden hasonló építménnyel kapcsolatban a szegénység. Jellemzően a Balaton legolcsóbb ingatlanjai, melyek túl kicsik ahhoz, hogy gazdaságos termelő tevékenységet lehessen rajtuk folytatni, és a tó viszonylagos közelsége hétvégi ház funkciót kíván ezekre a területekre. A balatoni üdülést szabályozó döntések a 60-es évek második felétől ('61-es ötéves terv) elsősorban a nagy szállodákra koncentrálták az állami forrásokat, ezért az ezt követő években épült nyaralók saját beruházásként épülhettek csak fel. A költségek minimalizálása így személyes ügygé vált minden építkezés esetében, ami a tetten érhető az új épületszerkezetek helyett a rendelkezésre álló anyagok minél hatékonyabb felhasználásában. Ez a hatékonyság a legtöbb esetben nem a mérnöki szemlélet szerinti gazdaságosságot (szerkezeti méretezés), hanem az igények és a lehetőségek közelítését jelentette. Az igényszint csökkenés azonban alkalmat jelentett arra, hogy a szükségletek átgondolásával megszülessen az a funkcionális minimum, amely a használati érték súlypontjait inkább a természeti környezet, és az abban létrejövő aktivitásokra (horgászat, vitorlázás) helyezte a belsőtérségi tevékenységekkel szemben. A létrejövő nyaralók így nem a formai minimalizmus, hanem egyfajta funkcionális redukció eredményei. Az egész ország zártkertjeiben találunk nyaralókat, de a Balaton mellett a szabadtéri programok gazdagsága okán **jellegzetesen lecsökkent a nyaralók mérete**. A jellemzően kicsi, 200-300 négyszögöles telkekre arányosan kicsi, 20-30 négyzetméteres épületek kerültek.

A Balatoni Intéző Bizottság felismerve a kis nyaralókra támadt igényt, az ezzel járó sokszínű építészeti karakter megreformálására tett kísérletet az ötvenes évek végén elindított tanácsadói munkájában, és az 1960-ban kiírt nyaralóterv pályázatán.

1.kép: Farkasdy Zoltán I. díjas nyaralóterve

A díjazott tervek (FARKAS 1960) alapvetően kétfélék: egyrészt könnyen, kézi erővel hagyományos anyagokból felépíthető szerkezetek, másrészt iparilag sorozatban előállítható, főleg betontól készülő típusok. A két megosztott első díjas terv, a Farkasdy Zoltán és társai által tervezett „szinte hátizsákban a helyszínre szállítható” náddal fedett épülete (1.kép), és a Tenke Tibor által javasolt „ütemezhető, iparszerű előregyártást igénylő” megoldása (2.kép) jól példázza a korszak nyaralókkal kapcsolatos kétpólusú szemléletét. Südi Ernő-Wagner László II. díjas terve pedig „az ideiglenesen felállított sátor és a huzamosabb nyaralást biztosító nyaraló között álló megoldás, amely kizárólag saját munkára támaszkodva elkészíthető” mutatja a kézzel épült építmények létrehozásának létjogosultságát. Szintén érdekes fejleménye a pályázatnak, hogy a helyezett nagy része természetes anyagokat (fa, nád, kő) használt tervében, de ezek a megvalósult nyaralók esetén nem váltak elterjedté. Ezt követően épülő nyaralók anyagaira sokkal inkább a közelben készülő műanyag (Fűzfő) és fém (Székesfehérvár) hullámlemezek, illetve egyéb lakatosszerkezetek jellemzőek.

2.kép: Tenke Tibor I. díjas nyaralóterve

A hetvenes években több títusterveket tartalmazó könyv segítette a nyaralóépítőket. Callmeyer Ferenc 1971-es gyűjteményének előszavában óva int „az alacsony képzettségű kis mesteremberek” által épített nyaralók létrehozásától, és a kor nagyjai (Farkas Tibor, Hofer

3.kép: "Varia" hétvégi ház, tervezte Callmeyer Ferenc és Vadász György

Miklós, Vadász György stb.) által tervezett megépült példákat (elkészült épületeket) mutat be jó példaként (3.kép). Az ekkortájt megindult nagymértékű nyaralóépítésben fontos szerep jutott a BIB-hez kapcsolódó építésznek, akik tanácsadóként nézték át az összes (akár heti száz) benyújtott építési terveket (MARTON 2011). Ez a kontroll az idő múlásával egyre gyengült, majd 80-as évekkel teljesen megszűnt. A dolgozatomban témáját adó építmények vagy átcsúsztak a szűrőn, engedély nélkül, vagy annyira átépültek, hogy nem ismerhető fel rajtuk építész keze nyoma.

IV. A tihanyi low-tech nyaralók formai jellegzetességei

A kulturális háttér mellett az egyes építmények fizikai valóságának dokumentációja és elemzése az érem másik oldala, ami hozzásegíthet a jelenség teljesebb megismeréséhez, a vernakuláris „nyelvének” elsajátításához. Az alább sorra vett megoldások többnyire valamilyen formában fellelhetők minden megvizsgált építményen. Olyan épületszerkezetek, formák, amelyek nem regionálisan jellemzők, hanem a pénztelenség praktikáiból, a talált anyagok felhasználásának hagyományaiból táplálkoznak és csak esetenként köthetőek a helyhez valamilyen módon.

Helyfoglalás

A buherált nyaralók jellemzően kicsi, emiatt nem beépíthető (4. kép/II.) vagy külterületi alacsony (ált.:3%) beépíthetőségű telken (4. kép/III.) épülnek. Egy hagyományos, 800-1500 négyzetméteres telekhez (4. kép/I.) képest, amin üdülőövezetekben általában 10-15 százalékos beépíthetőség 80-100 négyzetméteres épületeket eredményez a vizsgált területeken a 20-30 négyzetméteres építményeket találunk. Ha a nyaraláshoz szükséges alapterületi igényeket egységnyinek vesszük, és függetlenítjük a ház méretétől (a szabadterületi funkciókat együtt kezeljük a házzal), akkor egyértelműen látszik, hogy a kisebb építmény mellett több funkciót kell a szabadterületen elhelyezni (4.kép). A vizsgálati diagram három

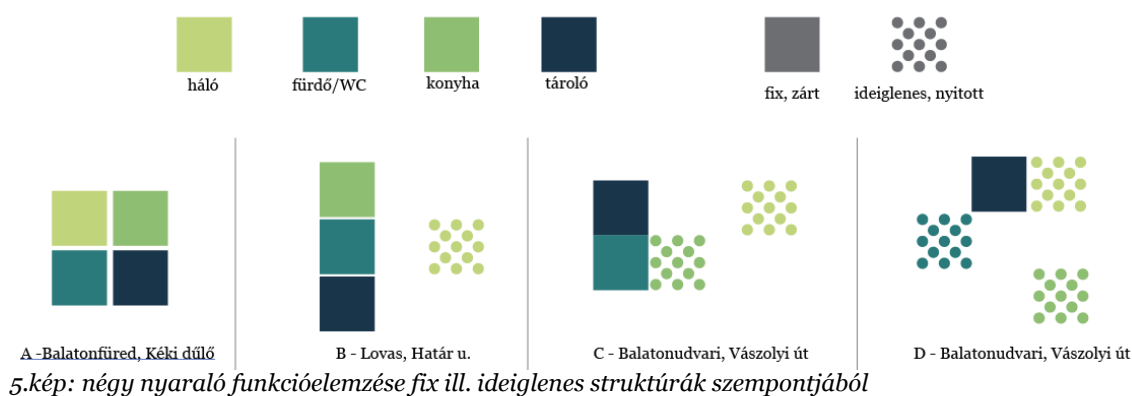
esetét megvizsgálva (nagy telek – nagy ház, kis telek – kis ház, nagy telek-kis ház) a komponensek (fekete:beépített terület, pöttyözött: szabadtéri funkciók területe, fehér: kihasználatlan, növényzettel telepített terület) arányai olvashatók le. Ha elfogadjuk, hogy a nyaraláskor a természetben végzett tevékenységek értékesebbek a házban végzetteknél, akkor a harmadik eset tűnik a legkedvezőbbnek, azaz a kis léptékű nyaraló, ahol minél több funkció a kerben van elhelyezve. Ez kényszerűség a külterületi telkek esetén, de a belterületi telkek esetén is megfontolandó gyakorlat a használati érték növelésére.

4.kép: telekméret, szabadtéri, és zárt funkcionális igények összefüggései

Funkcionális kapcsolatok

A funkcionális minimumra lezorított nyaraló, egyszerű 20-30 négyzetméteres programja meglepően sok formát vesz föl a megvizsgált példákban. A bizonyos funkcióegységek különbözőképpen bomlanak szét szabadonálló elemekre, vagy tömörödnek össze egy építményben (5. kép/A-D). Sok példában ideiglenes elemekkel, lakókocsikkal, vagy sátrakkal kombinált megoldásokat találunk. Általánosságban megállapítható, hogy a megvizsgált létesítmények működésében nagy szerep jut az időbeliségnek. Egy hagyományos épülethez képest sokkal nagyobb a különbség a nyári és téli állapotok között.

Térelhatárolás

A térelhatárolások és a funkcionális egységek összefüggései gazdag képet mutatnak. A kint és bent közötti változatos átmenetek a térelhatároló szerkezetek áttörtsége, átlátszósága, és

a funkcióblokkok csoportosítása modulálja. A 6.képen látható teljesen nyitott, csak rácsokkal körülhatárolt tér definiálja a nyaralóépület kontúrjait, de nem zárja le vizuálisan és légtömören. A következő megoldás (7. kép) ugyanarra a funkcióra egészen más megoldást kínál: a legszükségesebb elemeket (wc, tároló) egy apró tömbbe tömöríti, és minden más teljesen nyitottan és ideiglenesen kerül kialakításra.

6.kép: nyaraló Balatonudvariban

7.kép: nyaraló Balatonudvariban

9.kép: nyaraló Lovas határában

8.kép: nyaraló Balatonfüred határában

A vizuális kapcsolatok megteremtése általában bontott ablakok beépítését jelenti, a helye a homlokzaton nélkülöz bármiféle szerkesztettséget, vagy elvont koncepciót, funkcionálisan leginkább kívánatos helyre kerül. Visszatérő megoldás a nyílások kiváltásának hiánya

(8.kép), így az ablakok általában az alacsony tetőszerkezetig tartanak. Az így kialakuló homlokzati kompozíciókban az ablak helyzete mindig valamely élhez csatlakozik, ezzel felvéve a klasszikus modern egyik -mai energetikai követelmények mellett kikopóban lévő - toposzát: az üvegezéssel élben találkozó falakat és födémeket. A nyílászárók beépítésének

másik jellegzetessége, hogy a különböző méretű, nyitásirányú nyílászárók a fal külső síkján, gyakran nem nyitható – helyenként komikus, vagy szimbolikus - helyzetben vannak beépítve (9.kép).

Építőanyagok

Az anyagi racionalitás, és az elérhető lakatos szaktudás lehet az elsődleges oka a filigrán acél tartószerkezetek dominanciájának. Ha az épület tömege szilikát szerkezetből is van, biztosan csatlakozik hozzá egy zártszelvényből, vagy acélcsőből hegesztett előtető, tornác (10,11.képek). Ezek a statikai méretezés hiányából adódóan- vékony szerkezetű, könnyed szerkezetek hiányoznak a „hivatalos” építészet formanyelvéből, és helyenként irigylésre méltóan elegáns csomópontokat eredményeznek. Szintén a meglévő anyagok maximális kiaknázásának igényével magyarázható a tetőfedő anyagok szerepváltó használata. A hullám- és trapézlemezek extenzív használata egészen újszerű formák kifejlődését eredményezte. Az alapvetően tetőfedésre kitalált szerkezetek fal- és korlátburkolatként, sőt még beton zsaluzatként is beépítésre kerültek. A felületek és textúrákat megvizsgálva kirajzolódik a kézzel mozgatható építőanyag-egységek léptéke (pl.: deszkázás, táblás homlokzatburkolat mérete), amely valamelyest egységesíti az amúgy heterogén felületi minőségeket.

10.kép: nyaraló Balatonfüred külterületén

11.kép: nyaraló Alsóörs külterületén

V. összegzés

A kézzel épített nyaralók vizsgálata az épített környezet fontos elemei, mert hajléképítés tiszta és őszinte példái. Jelentőségük mennyiségileg megalapozott, még akkor is, ha esztétikai értékük általában hagyományos értelemben vett magasépítészet látókörén kívül esik. Ha félretesszük szépséggel kapcsolatos prekoncepcióinkat, és részleteikben szemléljük, például adaptációs képességüket, minimálisra csökkentett léptéküket, könnyen előtűnnek értékeik. Ahogyan a japán Atelier Bow-Wow építészei írják a PET architecture című, tokiói informális épületeket összegyűjtő könyvükben:

„többnyire kevés pénzből épültek, nincs bennük különösebb technikai újítás, mégis vonzódnak hozzájuk. Talán azért, mert jelenlétük kellemes és megnyugtató atmoszférát teremt. Akárcsak háziállataink: kicsik, elbűvölőek, és viccesek.” (TSUKAMOTO 2002)

Források:

- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához, Műszaki Könyvkiadó, 1979.
- ISTVÁNYI Gyula: Az építészet története Őskor/Népi építészet, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- JANÁKY István: Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon, Terc kiadó, 2004.
- RUDOWSKY, Bernard,: Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed architecture, 1964.
- OLIVER, Paul 'Introduction', in P. Oliver (ed.) *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge University Press, 1997.
- ASQUITH, Lindsay / VELLINGA, Marcel: 'Introduction' in Asquith, Vellinga (szerk.) *Vernacular architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice* , Taylor & Francis, 2006.
- BRONNER, Simon J.: Building tradition: control and authority in vernacular architecture in:in Asquith, Vellinga (szerk.) *Vernacular architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice* , Taylor & Francis, 2006.
- KELLETT, Peter / NAPIER, Mark: Squatter architecture? - A critical examination of vernacular theory and spontaneous settlement with reference to South America and South Africa, TDSR VOL. VI NO. 11. 1995 7-24, University of California , elérhető (2012.11.20) <http://iaste.berkeley.edu/pdfs/06.2b-Spr95Kellet-Napier-sml.pdf>
- FARKAS Tibor: Balatonparti nyaralók: beszámoló a pályázatról. in Magyar Építőművészet 1960. 1-2.sz.
- MARTON, Rozália: „A '60-as évek balatoni építésze”, MOME DLA 2011, elérhető (2013.06.01) http://dladolg.mome.hu/2010-11-1/marton_rozalia.pdf
- TSUKAMOTO, Yoshiharu : How to utilize Pet architecture? In PET ARCHITECTURE Guidebook Vol2., World Photo Press, 2002